

NOVA UMETNOSTNOZGODOVINSKA ODKRITJA V CRNGROBU

V lanskem letniku Loških razgledov sem ob crngrobski cerkvi zapisal, da nam ta izredno pomembni umetnostnozgodovinski spomenik zastavlja še mnoge nerazrešene uganke. »Ko smo že mislili, da poznamo vse trenutke, ki so odločujoče posegali v nastajanje njegove arhitekture in opreme, se nepričakovano znajdemo pred zgodovinskimi neznankami, pred nedognanimi letnicami, pred prikritimi stavbnimi nadrobnostmi...«¹ Pisani viri nas vse do 16. stoletja pustijo tako rekoč praznih rok, kajti starološki župnijski arhiv je bil uničen in listine, ki so bile svoj čas shranjene v veliki skrinji v crngrobski zakristiji, so odnesli tatovi, pa jih nato, razočarani ker niso našli denarja, pustili v gozdu, kjer so sprhnele.² Seveda je vprašanje, če je res bilo treba vse skupaj vreči na gnoj; povrh se je to zgodilo že sredi 19. stoletja, ko so vsaj nekateri ljudje že imeli nekaj spoštovanja pred arhivalijami. V Stari Loki in v Crngrobu pa najbrž teh pisanih zakladov že zdavnaj ni nihče pregledal, zato lahko samo ugibamo, kakšni podatki so šli po trmasti svojeglavosti tedanjega župnika in dekana Kramerja v izgubo.

Leta 1824 je starološki župnik Jernej Božič sestavil nekakšno zgodovino starološke župnije, ki jo je nato poklonil ljubljanskemu muzeju,³ a tudi za tem rokopisom se je izgubila sled; ne najdemo ga niti v Narodnem muzeju niti v Državnem arhivu Slovenije. Svoje dni sta ga imela v rokah Heinrich Costa⁴ in za njim Peter Hitzinger,⁵ ki je po Božiču posnel tudi tale vabljeni podatek: »Ondi stoji zapisano, da (je bila v Crngrobu) dolnja cerkev sv. Martina zidana že v 12. stoletji, zgornja cerkev pa pozneje.« Pozornost nam vzbudi poročilo o dveh crngrobskih cerkvah: sv. Martina in Matere božje. Pri tem seveda ni treba misliti, da sta stali cerkvi posamič, ločeni med seboj; verjetno sta se držali skupaj. Sv. Martina, ki ima še dandanes oltar v severni ladji crngrobske cerkve, pa so častili že v najbližji soseščini: v Šmartnem pri Kranju in v Poljanah.

Po Costovem poročilu Božičev spis ni imel posebne zgodovinsko kritične vrednosti; v mnogočem je temeljil na legendarnem izročilu. In vendar nam je žal, da ga več ne najdemo, saj se lahko tudi v drobtinah skriva kakšen vabljev podatek. Kje je, recimo, našel Hitzinger letnico 1273, ki jo je nato povezal z zidavo sedanjega dvoranskega prezbiterija,⁶ dasi je ta v resnici kar dvestopetdeset let mlajši? Letnice 1273 si Hitzinger najbrž ni izmislil, saj se res sklada s časom, ki nam ga za zgodnje zidave v Crngrobu potrjujejo stilne in tipološke raziskave. Hitzinger je le nerodno sklepal, da so vsi drugi crngrobski zidovi starejši in da se zato ta letnica lahko nanaša samo na najmlajši del cerkve, na prezbiterij. To letnico je pestoval v zvezi s prezbiterijem tudi župnik Fr. Kramer in jo posredoval prof. J. G. Vonbanku, ko je ta leta 1859 objavil kratek popis Crngroba.⁷ Vsekakor je dosedanja literatura postavljala

začetek cerkve še v romanski čas, najraje v 12. stoletje. Datacijo v 13. stoletje sta sprejela tudi oba dosedanja vodnika po Crngrobu — Veiderjev iz leta 1936⁸ in Steletov iz leta 1962.⁹ Že zdaj naj dodam, da sta zgledno opravila svojo nalogo, dasi doživljata ob novih izsledkih nekaj večjih dopolnil in korektur. Tudi M. Zadnikar, ki je v prvi izdaji pregleda romanske arhitekture na Slovenskem postavil začetek crngrobske cerkve še v sredo 13. stoletja, torej v pozno romaniko,¹⁰ je v drugi izdaji¹¹ ne omenja več med romanskimi arhitekturami.

Razlaga stavbnega razvoja kompleksa crngrobske cerkve se je doslej opirala na nekatere najočitnejše arhitekturne elemente in na freske, prezrla pa je bolj skrite nadrobnosti in ni si utegnila pomagati z arheološko metodo. Na kratko naj povzamem dosedanje razlago zgodovinskega razvoja te cerkve:

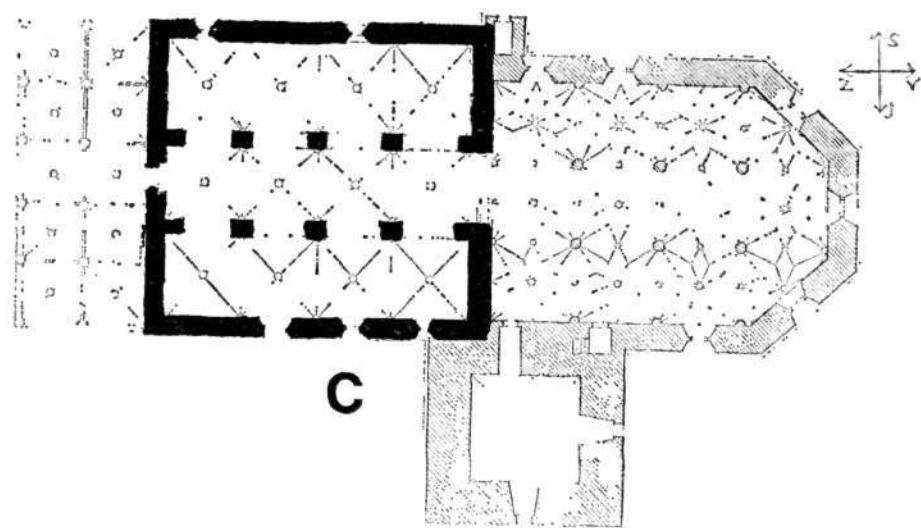
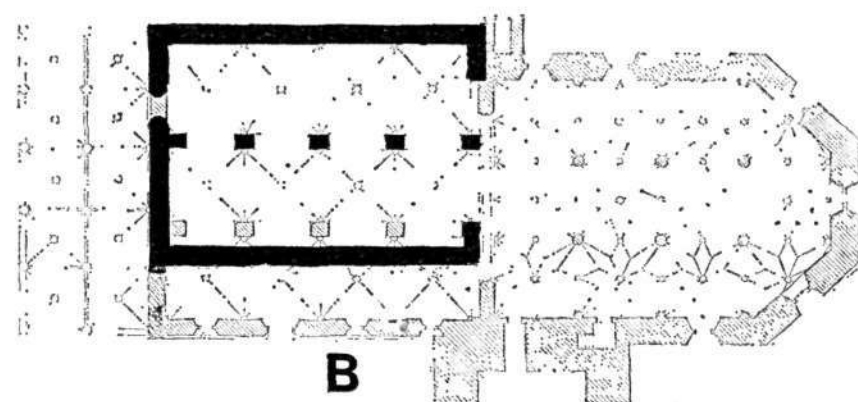
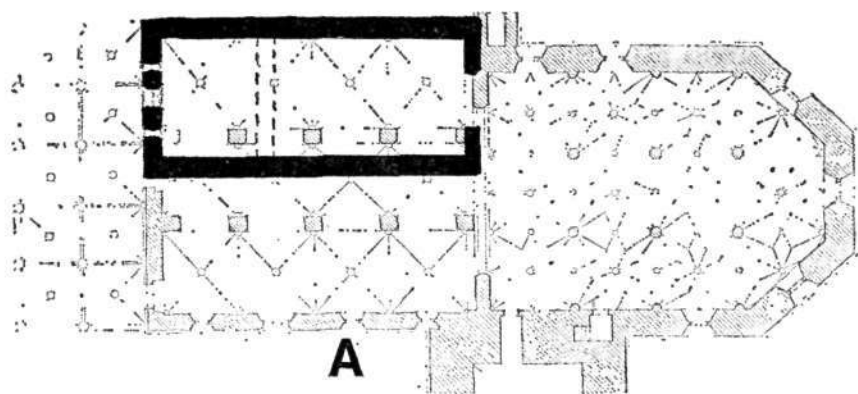
Najstarejši naj bi bil vzhodni del severne ladje, segajoč od stenske slike angela iz Oznanjenja pa do vzhodne stene za oltarjem sv. Martina. Ta »prvotna cerkvica« naj bi bila ok. 8 m dolga in 7 m široka; po širini naj bi segala malo manj kot do srede glavne ladje. Na vzhodni strani naj bi se iztekala v polkrožno romansko apsidno. — Okrog leta 1350 naj bi bili prvotno romansko cerkev gotizirali, podaljšali in povišali. Ladjo naj bi tedaj podaljšali do današnje fasadne stene, na južni strani pa naj bi fasadi prizidali zvonik, katerega ogel naj bi bil viden desno od freske sv. Nedelje. Datacijo v sredo 14. stoletja narekujejo freske ciklusa Kristusovega trpljenja na fasadi. Tedaj naj bi nastal tudi (zdaj zazidani) šilastololočni zaključeni portal v sredi nove fasade in ob njem na vsaki strani po eno zgodnjegotsko okence, od katerih je južno še ohranjeno. — Po letu 1410 so cerkev drugač razširili: ohranili so celotno fasadno steno in zahodno steno zvonika, južno od te pa so prizidali podaljšek, ustrezen tretji (južni) ladji. Nova fasada je dobila tudi nov portal v osi glavne ladje. Pred letom 1453, ko so nastale v severni ladji freske mojstra Bolfganga, so vse tri ladje križnorebrasto obokali. — Leta 1521 je začel mojster Jurko Maurer iz Loke zidati nov dvoranski prezbiterij in stolp na njegovi južni strani, kot dokazuje ohranjena pogodba. — Sedanje zidano cerkveno lopo v novogotskem slogu je — namesto prejšnje lesene — postavil 1858 loški stavbenik Janez Krst. Molinaro.

To lepo zarisano stavbnorazvojno shemo pa je začel nagrizati zob dvoma. Ob Božičevem omenjanju »dveh cerkva«, ob oblikovnih in slogovnih razločkih v obliki konzol, sklepnikov in profilov delilnih lokov med ladjami in ob »stolpu ob fasadi« je začela zoreti misel na revizijo dosedanje razlage stavbnega razvoja.

Na zunanjščini severne ladje vidimo v ometih razločno dva višinska pasova, ki segata od vzhodnega ogla ladje do današnje fasadne stene. Spodnji ustreza višini prve zidave, drugi višini sredi 14. stoletja povišane stene. Torej je bila prvotna stavba po vsej verjetnosti prav tako dolga kot sedanja severna

GLAVNE STAVBNORAZVOJNE FAZE CERKVE V CRNGROBU — projicirane na današnjo situacijsko shemo:

A — Tloris prve cerkve na mestu današnje severne in polovice glavne ladje. Črtkani liniji nakazujeta hipotetično zahodno steno prve stavbne faze, a njeni temelji pri izkopavanju niso bili ugotovljeni. B — »Dve cerkvi« iz prve polovice (?) 15. stoletja. C — Triladijska cerkev, v tej obliki nastala med leti 1450–1464. Na skicah niso vrisani tlorisi kornih partij (apsid, prezbiterijev), ker njihove oblike še niso prepričljivo ugotovljene. Vprašljiva sta tudi ravna zaključka stranskih ladij na skici C.

ladja, njena dosedaj zamišljena širina (skoraj do sredine glavne ladje) pa ustreza resnici. Treba pa je bilo ugotoviti, ali se je ladja svoj čas morda vendarle končevala že tam, kjer preneha stenska slikarija. V sodelovanju z Loškimi muzejem in z arheologoma dr. Francetom Lebnom in Zorko Šubic smo 20. avgusta 1984 napravili poskusno sondo v tleh; segala je od slike angela proti zahodu do srede druge traveje; po širini je segala poldrugi meter od zidu, v globino pa 50 do 60 cm. Naleteli smo le na rdečkasto rjavo ilovico, pomešano s kamnitimi okroglicami, nikjer pa ni bilo opaziti sledu kakšnih temeljev ali ostankov malte. Priznati pa moram, da se struktura zidu sredi druge traveje res nekoliko spremeni: od vzhodne stene do srede druge traveje je zidava še za silo pravilna, vsaj delno se še ureja v vodoravne plasti, ki bi utegnile spominjati na pozno romaniko, naprej proti zahodu pa so kamni položeni ne-regularno. Ali je tu delo nadaljeval neki manj skrben zidar — ali pa so steno res tako odločno podrli in nato pozidali njen podaljšek, da v tleh ni ostalo nobene sledi in da tudi na zidu samem kakšen poseg te vrste ne preseva skozi omet. Zato vendarle mislim, da imamo zares opraviti s stavbo, ki je že od vsega začetka imela sedanjo dolžino. Tudi debelina severne stene (70 cm) je namreč enaka kot pri zahodni steni, kajti ta se odebeli na 80 cm šele ob portalu, ki ga je prispevalo 15. stoletje. Prvotni glavni portal pa je bil tisti, ki ga še zdaj vidimo zazidanega sredi starejšega dela fasade in katerega oblika bi — podobno kot zgodnjegotske forma okenca ob njem — ustrezala zadnjim desetletjem 13. stoletja.

V še večji zadregi smo ob rekonstrukciji vzhodne partije prve cerkve. Da bi se ladja iztekala v polkrožno apsidno, ni verjetno, a tudi za večji zgodnjegotski prezbiterij s tristranim zaključkom bi bilo komaj dovolj prostora. Ali je bil na tem mestu mogoče še manjši kvadratični prezbiterij poznoromanskega tipa?

Sredi 14. stoletja so prvotno cerkev povišali za ok. 1,30 m, torej s prvotne višine 3,35 m na 4,65 m. Ta dogodek si smemo najbrž razložiti z doživetjem strahotne kuge, ki je v letih 1348—49 morila po vsej Evropi in tudi po Slovenskem. Morda so cerkev povišali in polepšali iz zaobljube ob kugi. Tudi freske s prizori Kristusovega trpljenja na fasadi bi govorile za veliko človeško stisko — po drugi strani pa za mojstra, ki je prišel k nam iz Italije in se je izšolal bržkone v bolonjskem umetnostnem krogu z močnimi giottovskimi vplivi. Morda je naš freskant dozorel celo v senci slikarja Vitala da Bologna, saj kažejo naši pasijonski prizori precej sorodnosti in slogovne sočasnosti z zgodnejšim Vitalovim delom, npr. s freskami iz refektorija S. Francesca, nastalimi ok. 1345, ki jih zdaj hrani Pinacoteca Nazionale v Bologni.¹²

Novo in temeljitejšo prezidavo je doživela cerkev najbrž v prvi četrtini 15. stoletja: podrli so njeno južno steno in namesto nje pozidali arkade, ki danes ločijo severno in glavno ladjo; novo steno so sezidali malo južneje od današnjih arkad med glavno in južno ladjo. Vogal iz klesanih kamnov, ki je doslej veljal kot vogal fasadnega zvonika, je v resnici jugozahodni vogal te povečave. Na podstrešju lepo vidimo na tem mestu poševnino naklona strehe. S tem posegom sta v Crngrobu nastali Božičevi »dve cerkvi«, povezani z arkadami. Tudi pri tej na novo zgrajeni ladji ne vemo, kakšen prezbiterij je imela; verjetno je bil že gotske poligonalne oblike. Na razširjeno fasado je okoli leta 1450 naslikal slikar iz kroga Janeza Ljubljanskega fresko Sv. Nede-

Vse kaže, da je sredi 15. stoletja naval romarjev zelo narasel, tako da je bilo treba spet poklicati zidarje in cerkev povečati. V letih med nastankom freske Sv. Nedelje in letom 1464, s katerim je datirana freska sv. Krištofa na južni zunanji steni, so podrli steno iz prve polovice 15. stoletja in namesto nje sezidali arkade, podobne tistim med severno in glavno ladjo. Tako so ustvarili na južni strani tretjo ladjo. Višina arkad je enaka pri severnih in južnih lokih, enaka je tudi dolžina in širina njihovih slopov, ki prehajajo v šilaste loke brez kapitelov, različen pa je iztek posnetih robov: v severnih arkadah prehaja posneti rob jezikasto v pravi kot spodaj, pri južnih pa prehaja v pravi kot čez piramidni motiv. Različno so oblikovane tudi konzole, iz katerih izhajajo rebra, in različna je oblika sklepnikov. Da, še glavna ladja je morala svojo širino prilagoditi dani situaciji, zato je ožja od obeh stranskih ladij. V sredi nove fasade so v osi glavne ladje odprli tudi nov, bogato profiliran poznogotski portal z usločenim lokom, a tudi južna stena je dobila svoj portal.

V zvezi z velikimi predelavami cerkve okoli srede 15. stoletja je vabljev podatek, ki ga je zapisal v svojem *Marianale Carnioliae* J. G. Dolničar, — da je namreč Crngrob božja pot od leta 1456.¹³ To moramo seveda razumeti tako, da se je v tem času božjepotna slava Crngroba še bolj razcvetela in na daleč razširila. A kje je dokument, v katerem je Dolničar našel to letnico?

Očitno je, da je gotika pri prezidavah ladij vztrajala v dokaj konservativnih oblikovnih načelih, kakor bi se inspirirala ob še romanskem zgledu arkad v starološki župnijski cerkvi sv. Jurija. Tudi križnorebrasti oboki se vključujejo v resno, smeli bi reči, kar primorsko obarvano ozračje. Sicer pa so imele vse ladje spočetka ravne lesene strope; štrclje požganih tramov, ki so jih nosili, slutimo v stenah vseh treh ladij. Toda kdaj so te obokali? Za severno ladjo velja, da pred letom 1453, ko so nastale Bolfgangove freske, ki se že podrejajo lokom oboka. Srednja in južna ladja pa sta nastali že po tem času in vedar ju niso takoj obokali.

Kako so se ladje končevale na vzhodni strani? So se mar iztekale v gotске prezbiterije? Vsekakor ta vzhodna partija najbrž ni bila posebno izbrano oblikovana in morda jo je poškodoval tudi potres leta 1511. Zato so Ločani sklenili že leta 1515 s stavbenikom Jurkom Maurerjem pogodbo za zidavo novega prezbiterija. Ker je delo preprečil veliki kmečki upor, so pogodbo obnovili leta 1520. Leto pozneje je mojster Jurko začel zidati mogočni dvoranski prezbiterij, ki daje crngrobski zunanjščini in notranjščini s svojo velikostjo in z vitkimi stebri, ki nosijo zvezdnate oboke, poseben poudarek. S tem prezbiterijem in s hkratno zidavo zvonika je srednji vek izpel svojo crngrobsko umetnostno hvalnico. Dela na prezbiteriju pa so se vlekla še v trideseta leta in tudi zvonik je šele v petdesetih letih doživel svoj prvi zaključek.¹⁴

V pogodbi z Jurkom je pripomba, da mora podreti tri apside na vzhodni strani ladij. A za tri apside na tem mestu nikakor ni bilo prostora! Najverjetneje se mi zdi, da je imela pravi apsidalni zaključek — seveda v gotski obliki — samo srednja ladja in da sta se stranski zaključevali z ravnima vzhodnima stenama. To bi potrjevale tudi freske na vzhodni steni severne ladje.

In zvonik? Ob fasadi ga nikoli ni bilo. Prva cerkev je imela najbrž samo lesen nastrešni stolpič kot tolikere druge cerkve na Gorenjskem. Takega je najbrž podedovala tudi druga prezidava. Šele ko so stale vse tri ladje, je pognal v višino verjetno tudi večji zvonik — najbrž nad glavno ladjo in morda celo

po vzoru farne cerkve v Stari Loki ali cerkve na Gostečem kot zvonik nad korom. Seveda pa ob tej problematiki tipljemo še v popolni temi.

Zelo na kratko sem povzel, kar bi v resnici terjalo dolgo razpravo. Še vedno pa je ostalo v stavbni zgodovini mnogo nejasnih trenutkov. Cerkevna tla še skrivajo nekatere odgovore: natančno širino (in morda tudi dolžino) prve cerkve, temelje podrtje južne stene tretje stavbne faze — in morda celo vsaj delni odgovor na vprašanje o obliki nekdanjih apsid oz. korov. Ko bo napočil srečni čas, da bodo iz cerkve odstranili kasarniški šamotni tlak, se bo marsikaj razjasnilo, razen tega pa bo notranjščina dobila spet kulturnejši videz. In vsaj tedaj, če ne že prej, bodo doživele popravke in dopolnitve tudi nekatere od sedanjih ugotovitev in ta ali ona datacija bo dobila natančnejšo podobo.

OPOMBE

¹ E. Cevc, Ikonografski problem Bolfgangove freske Rojstva v Crngrobu, *LR* 30, 1983, str. 35.

² Življenje in delovanje Franca Ks. Kramerja, poslednjič korarja v Ljubljani, popisano od njega samega, *Drobtinice* XXVI, Ljubljana 1892, str. 72, 86.

³ Memorabilia Parochiae Altenlack vetustissimae in districtu Locopolitano. Ad mandatum Suae Excellentiae Illustrissimi Domini Domini Josephi Camillo Lib. Baronis de Schmidburg, Caes. Reg. Gubernatoris Illyriae Labaci. Opus conscriptus et dedicatum Museo Labacensi a Bartholomae Boschitz, Parocho et Decano in Alten-Lack, Anno 1824.

⁴ H. Costa, Zur Geschichte der Kirche und Pfarre St. Georg zu Alt-Lack in Oberkrain, *MHK* 1869, str. 9.

⁵ P. Hitzinger, Zgodovinske reči, Kranjsko zgodovinsko društvo. — Crngrob in več drugega, *Novice* XIII, 1855, str. 338.

⁶ Življenje in delovanje Fr. Ks. Kramerja..., *op. cit.* str. 87.

⁷ Die Kirchen von Lack und Ehrenguben, *Blätter aus Krain* III, Laibach 1859. — Glej tudi: E. Cevc, Profesor J. G. Vonbank in loški umetnostni spomeniki, *LR* 25, 1978, str. 91, 93. — Tudi Vonbank povezuje letnico s prezbitერიem.

⁸ J. Veider, Vodič po Crngrobu, Škofja Loka 1936, str. 5 sq.

⁹ F. Stelè, Crngrob, Ljubljana 1962, str. 5, 6 sq, 26 sq.

¹⁰ M. Zadnikar, Romanska arhitektura na Slovenskem, Ljubljana 1959, str. 160 (s starejšo literaturo).

¹¹ Isti, Romanika v Sloveniji, Ljubljana 1982.

¹² C. Gnudi, Vitale da Bologna, Milano 1962, str. 64, tab. II.-VII. — Freske segajo tudi nad obok novogotske lope. Toda slike Matere božje, ki jo nad obokom sedanje lope omenja Fr. Pokorn (Loka, *DS* VII, 1894, str. 627), ni videti nikjer.

¹³ V. Steska, Kranjska Marijina božja pota pred 200 leti, *JMK* 1899, str. 122.

¹⁴ E. Cevc, Poznogotski stavbenik Jurko iz Loke, *LR* 11, 1964, str. 50 sq.

Zusammenfassung

NEUE KUNSTHISTORISCHE ENTDECKUNGEN IN CRNGROB

Der Autor revidiert die bisherige Erklärungen der Bauentwicklung der gotischen Kirche zu Crngrob bei Škofja Loka. — 1. Bauphase: frühgotische aus der Zeit um 1270—80; in der Länge des heutigen nördlichen Kirchenschiffes. — 2. Phase: um 1350 — Erhöhung des Schiffes und die Freskierung der Fassade (Passionszyklus — vermutlich durch einen bolognesischen Maler aus dem Kreise des Meisters Vitale

da Bologna. — 3. Phase: erste Hälfte des 15. Jahrhunderts — die Entstehung eines zweiten Kirchenschiffes, das mit dem ersten durch die Pfeilerarkaden verbunden ist. — 4. Phase: die hölzerne Decke des nördlichen Schiffes durch das Kreuzrippengewölbe ersetzt. — 5. Phase: die äussere Wand des zweiten Schiffes ist abgerissen worden und das dritte Kirchenschiff angebaut. — Im Jahre 1520 der Vertrag mit dem Baumeister Jurko Mawrer von Lack zur Erbauung eines Hallenpresbyteriums, der 1521 angefangen wurde (zusammen mit dem Turm an der südlichen Seite).

Die Formen des apsidalen Ostteils der Kirche, anfangend mit dem ersten Chor aus dem 13. Jahrhundert bis zu den »drei Apsiden« vor der Entstehung des spätgotischen Hallenchores, sind noch unerklärt.